

Hver frugt, madame, skal kendes på sin kærne. · Det var på Dem, jeg tænkte, da bag skallen · jeg fandt en sød, men meget lille hjerne. *Hans Hartvig Seedorff* (7).

LITTERATUR: (1) 449 1938,43; (2) 449 1939,15; (3) 878 1,198; (4) 466 249; 830 6,1886,22; 885 2, 1925-26,188; 310 2,1857,146; (5) 449 1952,26 sml. 488n 140; (6) 519 134; (7) 821o 44.

Birk, *Betula*

Vortebirk (*Betula pendula*) og Hvid- eller Dunbirk (*Betula pubescens*) er almindelige i parker, haver og moser, plantet eller vildtvoksende. Graciøse træer med tynde, ofte hængende grene og kviste, der som navnene antyder er besat med henholdsvis harpiksvorter og dunede. De ydre pergamentlignende korklag på ældre træer giver stammen en smuk hvid farve. Hunraklerne kommer frem i april-maj samtidig med løvspringet og umiddelbart efter at de overvintrede hanrakler har strakt sig og er begyndt at støve.

Navnet birk er fællesgermansk (oldnordisk bjork), på dansk litterært fra o. 1450, men belagt fra ældre tid i stednavne: Birkenæs 1199ff, Birkelse 1204ff, Tibirke 1218ff (se nedenfor), Birkholm 1231ff s.f. Fyn, Østbirk 1267ff (Vestbirk 1425ff), Birkerød 1307ff, Bjarup 1350ff i Gjern herred, Birket 1354ff V.Lolland, måske i Bjernæs 1100-t ff (Biarknesz) på Lolland. *Birk* føres tilbage til sanskrit (oldindisk) bhurja 'stråle', beslægtet med ældre dansk bjært = skinnende, blank, og hentyder til den hvide stamme (1). De mange stednavne med birk-, navnlig i Jylland og NSjælland (2), vidner om træets store udbredelse før bøgen blev det dominerende skovtræ; endnu o. 1800 fandtes store birkeskove ved Silkeborg, Rosenholm n.f. Århus og i NSjælland (3). Tibirke tydes som 'birke viet Ti', dvs. en birkehegnet lund, hvor man ofrede til Ti eller Tyr (4).

I Birkerød kommunes våben fra 1922 findes to birketræer.

Oprindelsen til navnene birk, birketing, birke-dommer var næppe, at træet i ældre tid blev plantet som hegn om tingsteder (4), men er snarere hentet fra den birkebevoksede Biärkö i Mälaren, der i vikingetiden var en stor handelsplads, og hvis retsorden via Skåne kom til Danmark (5).

Den højnordiske art Dværgbirk, *Betula nana*, udgjorde i ældre Dryastid o. 15.000-10.000 f. Kr. en væsentlig part af landets plantevækst,

men er forsvundet og kendes kun fra mosefund. Flager af fyrre- og birkebark dækkede gulvet i hytter fra Maglemosetiden (Holmegård) o. 5.000-6.000 f.Kr. (6). Fiskeredskaber, bl.a. ålekube, af flettede birkeris og fyrrekviste (eller -rødder?) kendes fra Ertebøllekulturen o. 4.000 f.Kr. til begyndelsen af yngre stenalder (7). I Egtvedpigens kiste (ældre bronzealder) var ved ligets fødder stillet en birkebarksspand med tyttebærvin. En slev af birketræ blev fundet i et hus fra ældre jernalder i Ginderup Fyn (8); på en oldtidsplow fundet i Dunneruplund ved Vejle og dateret o. 500 f.Kr. er åsen af birk, skær og styr af eg (9).

Birkebegs-klumper er fundet i mange sten- og bronzealdergrave; materialet blev brugt som tætnings- og bindemiddel eller »kit« til ornamentale udsmykninger, fyld i hule genstande m.m., i jernalderen til at fæste beviklinger om buer og pilestager (10). En krukke fra keltisk jernalder o. 400 f.Kr. i Dyrkær mose ved Ulstrup var repareret med birkebeg og påklæbet strimler af træets yderste tynde korklag (11).

Yngre runerække (o. 800 e.Kr.) havde et tegn † for *naud* (nød) og þ for træet (eller birkeris).

LITTERATUR: (1) 827 1,30; 955 1921,66f; 159 1936,82,93; (2) 148 2,29,66; 6,180; 8,109 jf. 82; 9, 207; 11 81,93 jf. 141; 12 112,127,182f; 13 61; 689 1, 190; (3) 667 4,1802,27; (4) 919 5,3,1876,147; (5) 690 2,692; (6) 254 1951,69; (7) 254 1952,91-100; (8) 254 1930,27; (9) 955 1941,101ff; (10) 96 23; (11) 996 1940,4.

NAVNGIVNE OG MARKANTE BIRKE

Kejsertræet i Hornbæk plantage, kejser (czar) Alexander den Tredje skar i stammen et kronet A III (1).

Wellendorfs Birk ved Jægerspris var opkaldt efter forstmanden Chr. Wellendorf (død 1859) (2). *Maries Birk* ved »Fjordvang« i Ejby pr. Kirkehillinge, plantet o. 1880 af husmandskonen Marie Nielsen, der satte ét træ, men fra roden skød tre lige store stammer op.

De syv Brødre eller *De syv Søstre* i Blykobbe plantage på Bornholm; stammen spaltet i syv dele (3).

Fem Brødre ved Gl. Rønnevej gennem lystskoven nær Hasle, fem træer vokset op af samme rod (4).

Jespers Birk ved Jagtvejen i Almindingen, visnet og toppen afbrækket (1934), men resterne må ikke fjernes, da der blev sat ondskab i træet. Det var o. 1914 mærket ud til fældning, men en gammel skovarbejder nægtede at gøre det, for så

Vortebirk. (ES).

blev han krøbling. En kone havde hængt sig i træet, hver torsdag nat knælede og bad hendes mand ved det (5).

I Slagelse anlæg blev marts 1943 plantet en birk – »det fællesnordiske træ« – til minde om valtgets nationale manifestation (6).

Et birketræ i Tommerup præstegårdshave betegnes som Danmarks, måske Nordens største (1926; 7).

LITTERATUR: (1) 930 3,1954,106; (2) 948b 57f; (3) 92 33,1950,70; 148 10 120; (4) 148 10,41 (1922), 131; (5) 822 118f; 91 259; (6) 486 30/3 1943; (7) 280 30/5 1926.

BIRKESAFTE

»Dersom man om foråret vil bore bullen af dette træ igennem med et bor, da drypper og rinder et klart vand ud deraf, hvilket har en ikke uliflig smag« (1648; 1). Saften tappes i begyndelsen af maj, hullet bores 1–2 alen fra jorden og en udhulet pind stikkes deri. De fleste koger saften med malt som øl eller kun med humle og tilsat gær, man får da »en ganske god og læskende sommerdrik« (slutningen af 1700-t; 2). Af saften kan med gær fremstilles en mousserende, lidt sylrig og tørststillende vin (3).

Vor birk giver os både vin og brød [af barken], · det sidste tjenligt i hungersnød, · det første er vel kun så som så, · går ned, når ej anden vin er at få. *St. Blicher* (4).

Der angives forskellige mål for, hvor megen saft der kan tappes. Et stort træ giver op til 5–6 spandfulde og kan tappes i 48 timer uden at lide skade (2), på ét døgn 10–15 liter (5), en middeltykk stamme i løbet af nogle dage 20–25 liter (6) eller kun 4 kg (7). – En krybskytte på Hillerødeggen hentede om natten birkesaft fra skoven, men tog aldrig mere end én liter af hvert træ – ellers ville det gå både ham og træet ilde (8).

Fra en lille birkeskov øst for Tønder henter en parfumefabrik om foråret saft (i 1955 600 liter), der tilsættes hårvand; fuldvoksne træer giver 50 liter årlig, men man nøjes med at tappe 12–15 l af hvert (9).

Flyder endnu i december birkens saft, · fanger vinteren ingen styrke og kraft (10), sml. s. 244. Til safttappingen kan måske henføres stedsnavnet Osebirke (os = saft), en forsvundet bebyggelse nævnt 1303 i NSjælland (11).

LITTERATUR: (1) 697 28; (2) 576 1,1796,113f; 509 1,1798,53f og 2,1799,89; (3) 739 1,1796,660f; 515

1854,182; 393 48 (1938); (4) 78c 19; (5) 653 2.1, 1803,232f; (6) 245 13,1900,175f; (7) 599b 1,128; (8) 107 1946; (9) 10 14/4 1955; 455 9/5 1955; 725 28/6 1955; (10) 396 4/12 1912; (11) 148 2,9.

KVISTENES ANVENDELSE

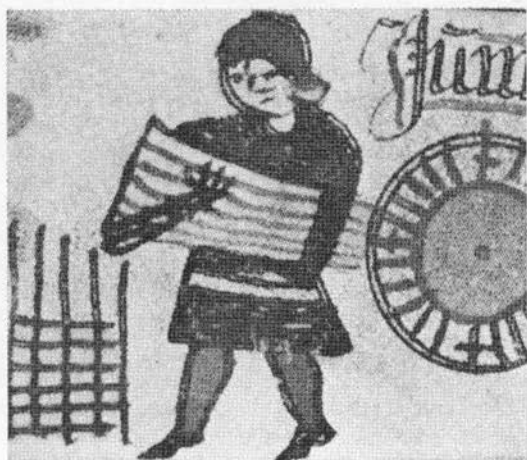
På Bornholm bliver af kvistene bundet lade-koste (1700-t; 1), gade- og lokoste, finere stue-koste, det sker navnlig i Rø sogn, hvorfra en del sendes til København (1804; 2); birkekoste sælges o. 1890 i Allinge (3). På Fyn bindes de fineste koste af birkeris (o. 1800; 4); *birkelimer* nævnes fra bl.a. Skanderborg amt (1843; 5), i Aalborg amts skovegne lever mange husmænd af at stjæle ris til og binde disse koste, som sælges i købstæderne eller udskibes (1810; 6). Også på Bornholm stjæler man af birke plantet mod sandflugten (2). – Når kornet er kørt og »kastet«, fejer man stakkene eller kærnerne op med en birkekost (7). Den bruges til at feje gade med (1916; 8). – Når en karl vælter med et læs hø, binder man en birkekost på hans ene ben (Silkeborgegnen; 9), måske som et skæmtende mærke; det er en karl, man skal vogte sig for – jf. Vagervæsenets brug af sammenbundne birkeris som sømærker (»koste«), de anvendes også til at markere omkørsel fra snedækkede veje. – »Heksekostene« (s. 245) bliver undertiden skåret af til brændsel i bageovnen (NFyn; 10).

Til bohavet i enhver ordentlig dagligstue hører et solidt birkeris, gerne bragt over alkoven eller bag spejlet, så børnene altid kan se det (Jylland o. 1850; 11), og skolemesteren afbildes ofte med tugtens »Jens Birkeris« (12). »Her er en smuk birkeskov ikke langt fra Ribe, den gør gode disciple!« svarede rektoren, da Christian V spurgte, hvorfor så mange lærde mænd var udgået fra byens latinskole (13):

Du er skolemestres og stuepigens træ. · Hun fejer gulve med dine stumper, · og skolemesteren fejer ... · Vor birk for snavs monne rens fjæle · så vel som for synder de unge sjæle *St. Blicher* 1844 (14).

I en vuggevise fra ØFyn blev sunget: »Ding-dang, klokkesang, bring barn i seng med birkeris« (15), og »rodløst træ bærer sjældent frugt, undtagen birken« (Anders Sørensen Vedel; 16). – Ugeringsmænd blev hudstrøget med birkeris (17); »et forskrækkeligt træ i henseende til, at risene, som blev båret af øvrighedspersoner til skræk for misdæderne, blev taget af birketræerne« (1774; 18).

Af kvistene flettes kreaturbånd, fiskekurve og vognfadinger (1761; 19). De blev forhen brugt til at piske flødeskum med. Gær til brygning

Bygning af gærde af birkeris. Tegning i *Den danske Kalender fra 1513*. Det kgl. Bibliotek.

opbevarede man på gamle birkeris (20), og et birkeris (eller langhalm) lå på rostkarrets bund (21).

Maj var i ældre dansk både måneden og nyløvede kviste bl.a. af birk, hvormed man smykkede husene (1600-t; 23) og kirker (Vium 1795; 24); det er bevaret i udtrykket »at maje sig ud«, sml. bøg, bd. 2 og *hæggemaj* om hæg (Prunus padus). Bislev i Aalborg amt havde en birk som majtræ (25). Med »kirke-maj« pyntes kirkestolene til pinse og St. Hansdag (o. 1700; 26). Pinselørdag henter karlene udsprungne birkegrene, mens pigerne binder blomsterkranse, begge anbringes på majtræet, også kirken pyntes med birkeløv (Jylland; 27), sml. bøg, bd. 2. I Vendsyssel bliver stuerne til pinse (28), på Bornholm (Bodilsker) til St. Hansaften (29) pyntet med birkeris og pors, som giver en behagelig duft; man stikker grenene op under loftbjælken eller bag skilderier, spejlet, bornholmeruret osv., sml. skovmærke bd. 4.

LITTERATUR: (1) 942 65; (2) 92 33,1950,67 og 32, 1949,80; (3) 449 1950,21; (4) 278 1,1928,186; (5) 812 708; (6) 57c 2,1810,225; (7) 297c 91; 760 414; (8) 622b 93; (9) 328c 78; (10) 634 12102; (11) 1007 1898,103f; (12) 919 5.3,145; (13) 46 76; (14) 78c 19; (15) 466 307; (16) 586 2,456; (17) 253 1923,197; (18) 452 1,157; (19) 696 100; (20) 1012 1930,63; (21) 670 (tillæg) 1,1801,360-75; (23) 1004 1634,32; (24) 77 79; (25) 252 40,1951,135; (26) 613; (27) 488f 4, 20f, 488g 4,202f; (28) 161 1906/23: 1173; (29) 91 1,1944,243.

LÆGEMIDLER

Olien af brændt birkeved smøres på frostsår (1632; 1).

Simon Paulli 1648, 28: saften er god at drikke for blæresten; et dekott af bladene læger vattersot og »den uhumskhed og vædske«, som giver kløe og skab på hænderne. Med olien af brændte kviste læger man rifter på fingrene, som kommer, når »kvinder som idelig sidder ved deres rok og spinder og må med rok og ten fortjene deres føde« jævnligt trækker i tråden. Olien læger også sprukne kvindebryster; asken af de brændte kviste fjerner »det kød, som vokser ud af bylder«.

Den friske saft virker sved- og urindrivende, blodrensende, afførende, opløsende på blæresten og nyregrus, mod vattersot, skørbug, gulsot, udslet, indvoldsorm (1761-1807; 2). Druknet i større mængder udtrives de legemsværker, som kan give sygdomme. »Man vil påstå, at mænd, som er næved at spille den ægteskabelige bankerot, igen skulle komme til kredit ved rigelig nydelse af denne drik«; efter inddampning fås en sveskemos-lignende sirup, der virker afførende: »En skovarbejder ... havde en aften hemmelig tilvendt sig henimod $\frac{3}{4}$ pund af denne sirup, men måtte om natten bøde med over 30 løbegange« (1854; 3). – Birkens saft er anført i farmakopeen 1772. Den drikkes mod kirtelsygdomme (4).

En te af bladene bliver drukket mod leverlidelser og vattersot (Bov Sønderjylland o. 1880; 5). For gift tages træets saft (SSjælland; 6) og birkeris lægges under patientens underdyne (VFyn; 7); der tilrådes en te af de spæde, tørrede blade (8) eller at pakke kroppen i friske blade for at få den til at svede (4).

En lægekyndig bonde (død 1789) på VFyn ordinerede majsmør kogt med birkemel som omslag på hævede eller hårde kvindebryster (9). Diegivende kvinders sprukne brystvorter bades med et vandafkog af barken (10). Naturlæge i Tønder giver kræftpatienter bl.a. en te af bladene (11). Udslæt vaskes med et dekott af birkegrene, ærenpris og kalmus (Bov; 5). – Saften tillægges hårvækstfremmende kræfter og blandes i hårvande. Bladene føres på apoteker.

For koldfeber (malaria) går man med birkebark i støvlerne (Lolland o. 1870; 12). Patient med brok og stensmerter urinerer på to birkegrene og disse lægges et tørt sted eller graves ned (13).

Hest med hævet hals vaskes med birkeløv og malurt i en skarp lud (1727; 14). Bladene anvendt som foder værner fårene mod vattersot

o.a. sygdomme, et udtræk af de tørrede blade giver en sund drik for kvæget (1796; 15).

LITTERATUR: (1) 488o 129; (2) 696 1761,94f; 739 1,1796,660f; 509 2,1799,87,90; 653 2.1,1803,132f; 217 1807,24; (3) 515 1,182f; (4) 408 17,55; (5) 634 12022; (6) 495 11,1966,189; (7) 634 12102; (8) 32 66; (9) 249 5,1912-15,162; (10) 327 17; (11) 107 1951; (12) 919 5.3,1876,146; (13) 328f 1,178,216; (14) 83 56; (15) 739 1,660f.

ANDEN ANVENDELSE, VEJRVARSLER

Barken blev forhen anvendt til garvning, især af ruslæder, som heraf fik en særlig duft (1). Den er i middelalderen på Fyn brugt til hustækning (2), senere til vægbeklædning i bjælkehuse og i kurve (3). Fiskere benytter undertiden et udtræk til bejsning af garn (4). I dyrtid kunne barken blandes i brødmel, i øvrigt anvendtes den til fårefoder (5).

Birkens unge friske blade tjente til at farve uld og linned gult med (Salling 1686, Djursland 1768; 6), kogt med alun, vand og kridt; alunbejset uldtøj blev grønliggult (7), hvidt tøj mørkegult – løvet skulle stjæles, ingen måtte sige noget rosende under farvningen, for så blev resultatet mislykket, ordet »rød« kunne dog afværge uheld (Randers amt 1810, Jylland o. 1835; 8). Den friske bark med alun farver rødbrunt (9). – Soden af brændt birkeved gav en bogtryksvæрте og malerfarve (5, 10).

Bladene kan om foråret spises som salat (5), tørrede anvendes som vinterfoder til får og geder (11).

Lidt birkesaft i mælk til ost skulle beskytte den mod maddiker (5), det samme gjaldt de friske blade lagt ved ost (12). Dekokt af blade og kviste blev strøget på heste som værn mod fluer (5); spidsen af birkeris indgik i et afkog til kvægvask mod fluer (13).

Veddets blev anvendt til hjul, slæder, redskaber (14), som gavntømmer og brændsel, af drejere til spinderokke m.m., det knudrede (masrede) ved til indlagte arbejder, tobaksdåser (5), endvidere spær og lægter, af skomagere til læster og hæle (15), svovlstikker (Jylland; 16). Skovfogeden på Kalbygård skar vinteraftener fidi-busser af birketræ og solgte dem med god for-tjeneste (17).

Veddets anvendelse efter 1900: vognstænger, drejer- og snedkerarbejder, bygningstømmer, brændsel, tøffelbunde og træsko (især MJyl-land), skeer, skomagerpløkke, nu mest til møb-ler, parketstave, krydsfinér, i øvrigt børster, dolke, emballage, geværkober, hegn, legetøj,

Skolemester med birkeris. Kalkmaleri i Tuse kirke ca. 1475.